

Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító

— Jegyzetek az erdélyi felvilágosodás történetéhez. —

1.

A tizennyolcadik századi Erdélynek nevezetes közéleti személyisége volt. Magas állásokat töltött be, jelentős politikai megbízásokat végzett, de az egykorúak szemében nem volt kisebb tekintélye a közéleti embernél az író és a költő Lázár Jánosnak sem. Hivatali pályáját a kormányszéknél kezdte. Ülnök volt a királyi táblánál, majd Belső-Szolnok megye főispánja lett, később a tábla elnöke, azután főkormányzói tanácsos, végül a három nemzet országos elnöke. Főkormányzóvá is megválasztották az erdélyi rendek, de Mária Terézia nem erősítette meg a választást. Irodalmi hagyatéka egyaránt tartalmaz magyar és latin nyelvű munkákat, eredeti és fordított alkotásokat, verses regényformába öltöztetett földrajzi elbeszéléseket, alkalmi verseket, vallásos és tanító költeményeket, tudományos és pedagógiai természetű prózát. Hivatali és politikai működése viszonylag világosan áll a történetíró előtt, irodalmi műveinek egészét azonban még senki sem vizsgálta át alaposan. Az írónak nem akadt kutatója, mert írásainak csupán egy része jelent meg nyomtatásban, nagyobbik fele, levelezésével együtt, kéziratban hever Erdély és Magyarország magán- és közgyűjteményeiben. Műveinek feldolgozásával járó munkát, a várható eredményhez viszonyítva, bizonyára aránytalanul fáradságosnak vélték. Régi irodalomtörténetírásunk alig végzett vele kapcsolatban többet, mint hogy könyvészetileg leltározta művcit és a maga módszerével részletesebben is *kiemelt* közülük néhányat. Modern kutatóink azonban egyáltalában nem figyeltek reá, pedig írói működése éppen a modern történettudományi szempontok alapján ígér felbecsülhetetlen értékű tanulságokat.

Működésének mostani felidézésébe egy eddig könyvészetileg sem ismert munkája szolgáltatja az alkalmat. A váratlanul felbukkant mű a legrégibb hazai Voltaire-fordítás. Kedvező pillanat lehetne ez arra, hogy átvizsgáljuk Lázár János egész életművét és felyázoljuk írói arcképét. A részletes tárgyalás elé azonban akadályt gördítenek a körülmények. Kéziratban maradt műveinek egy része ugyanis, éppen azok, amelyek a címben foglalt tartalmuk szerint legtöbb magyarázatot ígérnek, a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban őriztetnek s ma hozzáférhetetlenek. A teljes kép helyett így meg kell elégednünk a vázlatos ábrázolással. Egyébre most nem is törekedhetünk, mint arra, hogy a Voltaire-fordítás kapcsán felvetődött kérdésekre, Lázár kéznél levő munkáira támaszkodva, valamint a kor műveltségi és politikai helyzetéből következtetve, keressünk feleletet.

Kortársai rangját és hivatali súlyát megillető tisztelettel tekintettek Lázár Jánosra. S ez a tiszteletadás, mint valami késői humanista *aláza-*

tossági forma, áttevődött az íróra és a költőre is. Egykorú megemlékezések Erdélyi Janusnak, kora Vergiliusának és Magyar Apollónak nevezték. Műveinek esztétikai értelmezéséhez azonban nem a kortársaktól, hanem az utókor ítéletéből kell szavakat kölcsönöznünk. Az esztétikai érték szempontjából semmit sem kell módosítani azon a megállapításon, amelyet Erdély műveltségének kitűnő bűvára, Szilágyi Sándor írt le közel száz évvel ezelőtt Erdély irodalmával foglalkozó nagy anyagot közlő tanulmányában: „E kitűnő és főrangú államférfi csak szórakozásul, de nem minden tehetség nélkül űzte a költészetet.”¹

Főúri műkedvelő volt Lázár János valóban, de nem a szónak a mai, hanem az egykori mélyebb értelem szerint. Az önállóságát elvesztett Erdély első századának volt a fia, midőn az erdélyi ember olyan irodalmias, művelt légkörben élt, amelyhez hasonlót soha addig nem látott történelmünk. Ez a literatus szellem franciás; hazai megfelelője az előző századbéli és az egykorú Franciaország irodalmias világának. E képzett literatus társadalomban egy bizonyos értelemben mindenki író, mint a következő században majd a biedermeier idején.² Lázár János lényét ez a literatus szellem vette körül, elválaszthatatlan része volt ő is e társadalomnak, egyik legkiemelkedőbb tagja és a műveltek között egyike a legműveltebbeknek. Idevágó szavaival helytállóan jellemzi Bod Péter: „Minden-féle tudományokban nagyon vagon majd mások felett-való tökéletessége...”³

Fejtegetéseink keretei nem engedik meg, hogy részleteiben megmutassuk az egykorú Erdély alig tanulmányozott világát. Mégis ha Lázár János egyéniségének a Voltaire-fordításhoz elvezető szálaira világosságot óhajtunk deríteni, ha vázlatosan is, utalnunk kell e kor műveltségének és gondolkodásának jellemző vonásaira. Ha a kor szellemének értelmezésére kísérletet teszünk, a Habsburg-uralom alatt élő Erdély világának három alapvető jegyére kell figyelemmel lennünk. A három közül mindenek előtt valami alapvető konzervativizmus bontakozik ki előttünk. Az egykori független Erdély hagyományaihoz való ragaszkodás ez; mindazoknak az eszméknek őrzése, amelyeket az önálló fejedelemség élete és műveltsége megvalósított. A második: a barokk mélységes vallásossága, amelyet protestáns részen a pietizmus, a puritanizmus és a coccejanizmus mozgalmának kisugárzása, katolikus oldalon pedig a jezsuiták erdélyi térnyerése támogat. És végül a harmadik: a kieriért felvilágosodás eszméi, amelyek különböző közvetítő csatornákon át most kezdenek beáramlani Erdélybe.⁴ Lázár János személyiségében és műveiben mindezek az eszmék szerves egységbe olvadnak. Ha róla szólunk, akaratlanul is az egykorú Erdélyről beszélünk.

A kor — az önállóságát vesztett Erdély — politikai helyzete mindinkább Bécs felé nyomja a kiemelkedő erdélyi egyéniségeket. Midőn Lá-

¹ Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára. Budapesti Szemle, VI (1859), 34.

² Vö. Cs. Szabó László közreműködésével Makkai László szerkesztésében megjelent „Erdély öröksége” című sorozat VII. kötetének (Erdély Változása) e sorok írójától származó bevezetését. — Budapest, 1942.

³ Magyar Athenás 159—60.

⁴ Vö. „Erdély öröksége” i. h.

zár János 1736-ban hivatalt vállalt, már II. Rákóczi Ferenc szabadságharca is régen lezajlott.⁵ Nincs más mód, mint Bécs alárendeltjeként szolgálni az országot. Habsburg-hű császári hivatalnok lesz ő is, de magas állásait úgy igyekszik betölteni, hogy ott lebegnek szemei előtt a fejedelemség hagyományai és a körülmények kényszerítően szűk keretein belül teljes erejével képviseli Erdély érdekeit. Konzervatív, hagyományörző egyéniség, mint az az ország, amelynek fia. Korának szellemét tükrözi vallásossága is. Lázár János protestáns volt s az erdélyi protestantizmust mélyen átítatta már ekkor a pietizmus, a puritanizmus és a coccejanizmus szelleme. Ezek a vallásos mozgalmak a hitbéli elmélyülést ápolják, a vallás érzelmi átélését hangsúlyozzák és a vallásos ember legszebb perceit az Istenhez való felemelkedésben jelölik meg. Lázár ideutaló munkái, imádságai és vallásos énekei már címükben is kifejezői e szellemnek.⁶ De ugyanez a gondolkodás hatja át korának tanítószellemével párosulva nagyszámú gyászversét, alkalmi és egyéb latin nyelven írott költeményét.⁷ Ezt a mélyen vallásos főurat azonban nemcsak a személyes vallásosság jellemezte. Az ő felfogásában ugyanúgy, mint kortársainál, a letűnt protestáns fejedelemség legfőbb fennálló jelképe maga a protestantizmus volt. A fejedelemség nagyszerű jelképének őrzése a konzervatív erdélyi ember szent kötelessége. Az volt Lázár Jánosnak is. A protestantizmus védelme és létérdekeinek képviselése ezidőben már nem könnyű feladat. A bécsi udvar ellenkező szándékaival szemben igen gyakran a legnemesebb törekvéseket sem koronázta siker. Ilyen eredménytelen erőfeszítéseknek volt a következménye az, hogy az elkeseredett erdélyiek már-már *vallásához való hidegséggel* vádolták Lázárt.⁸ Pedig minden alkalommal védelmére kelt Bécsben a protestantizmusnak, a lehetőségek arányai szerint, tekintélyének teljes súlyával. Hogyne kelt volna védelmére, hiszen maga is nem egyszerű ügyvédje volt a megtámadottnak, maga is azok közé tartozott, akiknek ügyét védelmébe vette.⁹

Az erdélyi hagyományok őrzése és a vallásosság. Hogyan csatlakozik e kettőhöz a harmadik, mindkettőnek ellenlábasa: a felvilágosodás? Igaz, már az említett vallási mozgalmakban is lehetetlenség fel nem fedezni a felvilágosodás nyomait. A pietizmus ugyanúgy, mint a puritanizmus és a coccejanizmus végső gyökerekkel a felvilágosodás ősatyjához, Descartes-

⁵ Lázár János 1703-ban született és 1772-ben halt meg, 1736-ban az erdélyi Királyi Tábla ülnökeként kezdte hivatalát.

⁶ *Okos teremtett állat*: avagy a teremtett dolgoknak szemlélésekből a Teremtő Istenhez való felemelkedése az okos léleknek (Róm. I. v. 20.), Melyet teremtésnek rendi szerint hónapi imádságokba szedett, és a teremtő Istennek dicséretire szentelt... Kolozsvár, 1745. — *Innegnapokra való isteni dicséreték*, melyeket francia nyelvből fordított... Kolozsvár, 1760. — Vö. Szinnyei: Magyar írók VII, 908—12.

⁷ Szinnyei, i. h.

⁸ *Lázár Miklós: A gróf Lázár család*. Kolozsvár, 1858. 90—100. -

⁹ Bod Péter jegyezte fel önéletírásában: „A vallásért háborgatottak panaszoznak sokan, hogy megfogattattak, s el nem bocsáttattak addig, amíg pápistaságra magokat nem kötelezték, vagy pedig kezességre. Kiknek ügyöket felvévén s instanciájokat egybevezedvén, Szébenben megjelentettem a kurator uraknak és Drassón gróf Lázár János úr ö Excellentiájának” (1767). — *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. Erdélyi ritkaságok 4. Kolozsvár, 1940. 141.

hoz vezethetők vissza. De a felvilágosodás elemei, ahogy itt feloldódnak a vallásban, még nem a vallás ellen, hanem a vallás mellett dolgoznak és nemcsak nem rombolják a hitet, ellenkezőleg: a vallásosságnak valóságos reneszánszát idézik elő. Ez a vallásosság irracionális területen keresett kérdéseire magyarázatot, viszont a felvilágosodásnak az a szakasza, amely Voltaire műveiben kifejezésre jut — nem szükséges erről részletesen szólni — a földönjáró, józan ész szellemével telített s már Isten léte és nem létéről értekeznek. Hogy ennek ellenére miként hatolt el a felvilágosodásnak ez a Voltaire műveiben megnyilatkozó formája a konzervatív és vallásos Erdélybe és Erdélyben is egy mélyen vallásos főúr otthonába, ez ennek a tanulmánynak leglényegesebb megfejtendő kérdése. A megoldás arra is ad majd valamelyes magyarázatot, miként hajlik át Erdélyben a gondolkozás a konzervatív irányból a felvilágosodás útjára. A továbbiak megértéséhez azonban idéznünk kell még néhány adatot Lázár János életére és működésére vonatkozóan.

Ha áttekintjük műveit, igazoltnak érezzük Bod Péter megállapításait, midőn a közmegebecsülésnek örvendő hivatalnoknak *minden-féle tudományokban való* fensőbbiségéről ír. Műveltségének alapjait idehaza szerezte meg Lázár János. Nagyenyeden tanult, itt többek között Pápai Páriz Ferencnek volt a tanítványa. De az európai tudás legújabb eredményei a marburgi egyetemen nyílnak meg előtte Wolff Christian előadásai nyomán. Marburgban Wolff környezetében személyes ismeretségbe kerül más tudósokkal is, akikkel Erdélybe való visszatérése után (1731) levelezést tart fenn, mint ahogy állandó kapcsolatban van hazája tudósaival és tudós főpapjaival. Mindenkinél nagyobb hatással volt azonban reá maga Wolff. A német gondolkozónak Lázár Jánosra gyakorolt nagy hatását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mesterének több művét lefordítja latinra.¹⁰ Fordításait egyes erdélyi iskolákban tankönyvül használták.

Wolff Christian (1679—1754) korántsem tartozott az egyetemes műveltség nagy iránymutatói közé, de annál nagyobb rátermettséggel terjesztette a felvilágosodás alapeszméit és a racionalista módszert. Páratlan tekintélynek örvendett, pedig írásaiban Leibniz szerény, bár hivatott követőjének és népszerűsítőjének mutatkozik. Rangját csak Kant megjelenése tudja megingatni. Wolff magyarországi hatása még nincsen tisztázva, de midőn a felvilágosodás hazai elterjedéséről szólnunk, eddigi ismereteink alapján is nem csekély közvetítő szerepet kell tulajdonítanunk műveinek. Tanításának terjesztői nagyobbrészt Németországban járt protestáns diákok. Közülük Lázár az első, akit magyarországi népszerűsítői sorában ismerünk. A hazai németiség is később jut el műveihez, pedig a hazai német ifjúság természetesen német egyetemeken végezte tanulmányait. A hazai németek

¹⁰ *Politica Christiana Wolffii e Germanico in Latinum Translata ab ipso Auctore revisa. — Metaphysica eiusdem ex opere germanica, methodo synthetica concinnata, neque prorsus ad finem perducta. — Eiusdem Moralia seu Ethica germanica succinctius latine tradita. — Epistola de officiis quae gessit. — Alia quaedam minora. — Mindenik kéziratban; részben a gyulafehérvári Batthyány-Könyvtárban, másrészt a marosvásárhelyi Teleki-Könyvtárban és a marosvásárhelyi Ref. Kollégium Könyvtárában. — Vö. Bod Péter: Magyar Athenás i. h. — Szinnyei, i. h. — Benkő: Transilvania II, 486. — Lázár Miklós: i. m. 92.*

sorában a Lázár Jánosnál fiatalabb Clompe Péter (1718—1751), brassói rektor foglalkozik elsőnek Wolff tanaival.¹¹

A racionalista német filozófus eszméi igen sok esetben már nem egyeztethetők össze azzal a vallásossággal, amely Erdélyben otthonos. Az ellentétet a külföldi és a hazai protestántizmus képviselői közül többen nagyon jól látják; hiszen éppen Clompe egy ismeretlen francia munka alapján cáfolatot ír az ortodox proesztántizmus és a pietizmusnak Wolff tanait támadó magatartása ellen.¹² Erdélyben az ellentét felismerése helyett az ellentét áthidalására törekedtek. Annál inkább teheték ezt, mert az erdélyi protestántizmus számára — legalább is kezdetben — Wolff filozófiájának nem az egésze, hanem az egésznek csak egy része jelképezte a felszabadító nagy élményt: még pedig a *vallási türelem* gondolata. Pukánszky Béla a hazai németiség irodalmi törekvéseinek e szakával foglalkozva írja: „Alkalmi beszédekben és versezetekben, akadémiai disszertációk ajánlásaiban gyakran találkozunk az ő nevével (t. i. Wolfféval), de rendszeréből igazán elevenen ható tényezővé csak a vallási türelem eszméje lett, amelyet a röpiratok hatalmas tömege propagált.”¹³ A vallási türelem gondolata hathatott legmélyebben a német filozófus tanaiból Lázár Jánosra is. A hagyományokhoz ragaszkodó vallásos erdélyi főúr is ezen az úton talált közvetlen kapcsolatot a racionalista gondolkodóval. Erdélyben most, midőn mindinkább háttérbe szorul az egykori fejedelemség államvallása, a protestáns ember minden felfogást örömmel üdvözölt, ha az a vallási türelem eszméjét hangsúlyozza. Hogyne fogadná örömmel, hiszen a türelemmel állt vagy bukott szellemének és hitének szabadsága. Vallása őrizte a fejedelemség dicsőséges múltját és míg a régi vallásban élt, a fejedelmi Erdély hagyományait is magáénak érezhette.

Minden bizonnyal ez volt azoknak az utaknak egyike, amelyen Lázár János eljutott Voltaire-hez is. A vallási türelem kérdése a francia író műveiben is középponti jelentőségű volt. Voltaire művének egésze különben is áthidalhatatlanabb távolságban állott a vallásos erdélyi ember világától, de itt is, miként a német filozófusnál, ki tudja választani Lázár az egész műnek azokat a rétegeit, amelyek nem állottak ellentétben saját gondolkodásával, melyek a maga vágyát és öntudatát erősítették, az ellenkező szellemi és politikai nyomással szemben ellenálló erejét növelték.

Az, hogy a bécsi kormányzat hivatalos cenzurája akadályokat gördített Voltaire munkáinak terjedése elé, minden bizonnyal csak fokozta a megismerés vágyát. Voltaire nem tartozott a teljességgel tiltott szerzők sorába. Némely művét engedélyezték a hatóságok, mást viszont eltiltottak. De az egyszer már engedélyezett művek könnyen váltak később tiltott könyvekké és tulajdonosukat súlyos helyzetek elé állították.¹⁴ Az eltiltott nyomtatott könyveket tízenyolcadik századi műveltségünkben éppen ezért igen sokszor kéziratos fordításai helyettesítették. Miként Wolff Christian, kéz-

¹¹ Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Budapest, 1926. 407.

¹² Pukánszky: i. m. 407—408.

¹³ I. m. 407.

¹⁴ Vö. Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*. Budapest, 1920. 62—68. — Kósa János: *Francia könyvek sorsa Magyarországon*. EPHK. 1941. 66—72.

iratos formában tűnik fel Voltaire is és a lefordított kézirat másolatokban terjed Erdélyben.

Mielőtt Lázár János nemrég előkerült Voltaire-fordításának ismertetésére térnénk át, említsünk még egy adatot annak bizonyítására, hogy nemcsak Wolff Christiant, hanem Voltairt is, a műveiben megnyilatkozó türelem-gondolat hozhatta közel az erdélyi protestáns emberhez. A kortársak szemében Európászerte nagy tekintélyt szerzett Voltaire-nek, midőn ragyogó stílusával ártatlanul meghurcolt politikai és elsősorban vallási üldözötteknek (Calas, Sirven, La Barre és mások) kel védelmére, életüknek megmentéséért harcol, vagy emléküket igyekszik tisztázni. *Traité sur la tolerance, a l'occasion de la mort de Jean Calas* című műve¹⁵ hozzánk is eljutott, latin fordítása szerepel Lázár Jánosnak a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár gyűjteményében őrzött, könyvészetileg eddig is ismert maradványai között. Bibliográfiáink a következő adatokat közlik e fordításról: *Tractatus de tolerancia, editus a Voltaire, e gallico in latinum translatus*. 4-rét, 224 lap.¹⁶ Sajnos, a mai körülmények között a szűkszavú bibliográfiai adaton kívül semmit sem közölhetünk e fordításról.

De a *Tractatus de tolerancia* pusztá létezése világossá teszi fejtegetéseink igazságát.

Lázár Jánosnak az a Voltaire-fordítása, amely tanulmányozásunkhoz az alkalmat szolgáltatta, latinnyelvű, miként az előbbi. 1941-ben a csákiigorbói Jósika-kastélyból került a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának tulajdonába. Az 1787/1941 gyarapodási számot viseli. Kézirattári jelzete: Quart. Lat. 2659. A kézirat 1. levelének a lapján a következő cím olvasható:

EXCERPTA quaedam PULCHERRIMA LECTU ex Voltaire Essay sur l'Histoire Generale Tomis 2do et 1mo ab Excellmo ac Illmo DD. Joanne Comite Lázár. L. B. de Gyalakutha . . . e Gallico in Latinum translata et a Ladislao Mósa Jun. de Sáros-berkesz descripta Cibiny. Anno Domini MDCCLXI.

A kézirat terjedelme 62 negyedréta alakú levél.

A fordítással kapcsolatosan felvetődő filológiai kérdésekre egytől-egyig magyarázatot nyújt maga a kézirat. Az 5. levél b lapjának alján olvasható bejegyzés szerint nemcsak Mósa László másolata, hanem az eredeti fordítás maga is 1761-ben keletkezett („Ao. 1761. translata e Gallico in latinum die 13. Aug. ab Excellmo D. Comite Joh. Lazar. L. B. de Gyalakutha . . .“)¹⁷. A kézirat címlapja megadja az eredeti mű címét is, amelyből a fordítás készült. Voltaire e művének teljes címe így hangzik: *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, depuis Charle-*

15 Vö. Quérand, J. M.: *Le France Littéraire, ou Dictionnaire Bibliographique* ... Paris, 1839. X, 292.

16 *Szinnyei*, i. h.

17 Mósa László (1710—1775). A fő kormányzószéknél kezdte pályáját, majd ő vezette az Erdélyi és Oláhország közötti határkijárási jegyzőkönyvet. Belső-Szolnok megye főjegyzője, utóbb főbírája lett, végül több megye táblabírája. E felsorolásból is kitűnik, hogy hivatali pályája során több helyen együtt dolgozott Lázár Jánossal. Határkijárási működésével kapcsolatban naplót vezetett és sokat dolgozott Erdély történelméről: *Fragmenta erectionem limitaneae ejusque praesertim Siouliae militiae Transsylvaniae con-*

magne jusqu' a nos jours (Geneve, 1756. 7. vol. in-8.)¹⁸ Voltairenek e történelmi munkája a későbbi kiadásokban ezen a címen szerepel: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principiaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu' a Louis XIII.* A Lázár János használta szöveg a munka második kiadása volt. Az első kiadás még e címen jelent meg: *Essai sur l'Histoire universelle* (Dresde, 1754—58).¹⁹

Lázár János Voltaire művének I. és II. részéből fordít. Fordításában a II. rész anyagát találjuk elől, mindössze egy fejezetet, az LIV.-et s ezután következnek az első rész fejezetei, még pedig az V, VI, VII, IX, XII, XIV, XV, XVII, XVIII, XIX és XX. A Lázár lefordította fejezetek száma így összesen tizenkettő. A tizenkettő közül hat, a II. rész LIV. és az I. rész V, VI, VII, XII és XX. fejezete Voltaire művének teljes szövegét adja, a többiek: az I. rész IX, XIV, XV, XVI, XVIII és XIX. fejezete csupán részleteket ültet át a megfelelő francia *chapitres*okból. A fordító tervszerűen válogatott a francia szövegben és a tervszerűen kiválasztott részleteket ültette át latinra. Hogy mik voltak válogatásának szempontjai, a lefordított fejezetek címei is elárulják. Idézzünk közülük néhányat: *De Supplicio Templariorum et extinctione hujus Ordinis.* — *De Italia Et Ecclesia Ante Carolum Magnum.* — *De Origine Potentiae Papalis.* — *De Statu Ecclesiae In Oriente Ante Carolum Magnum.* — *De Religione Tempore Caroli Magni.* — *Ludovicus Pius.* — *De Hispania Et Musulmanis Saeculo Octavo Et Nono.* — *De Italia Et De Pontificibus.* — Egytől-egyig egyháztörténeti tárgyú fejezetek ezek; Lázár János Voltaire művéből az egyháztörténeti tartalmú anyagot ülteti át és midőn hat fejezetet kihagyásokkal fordít, azokat a bekezdéseket mellőzi, amelyek egyháztörténelmi magyarázatot nem tartalmaznak. Munkája elé nem ír bevezetést, amelyben elárulná válogatásának irányát, de bevezetés nélkül is, maga tesz célzást szempontjaira, a szöveg között, egy-egy kurta mondattal. A IX. caput végén ezt olvassuk: „*Reliqua hujus capituli non pertinent ad Historiam Ecclesiasticam*“ (29b lev.). A XVII. caputot teljességgel elhagyja, s csupán címét adja: *De Anglia Circa Saeculum Nonum.* A cím alatt a fentihez hasonlóan ez áll: „*Nihil in hoc Capite ad Historiam Ecclesiasticam*“ (52a lev.).

A fentiek alapján Lázár János munkája korántsem tekinthető töredéknek. Voltaire művéből tervszerű következetességgel válogatott fordítónak s a maga szempontjai szerint teljes munkát végzett. Mégis a mi kéziratunk, Mósa László másolata, úgy tetszik, nem adja Lázár fordításának teljes szövegét. Nem arra gondolunk, mintha Mósa maga is válogatott volna Lázár egyháztörténeti szempontok szerint készült fordításában. Amennyit lemásolt, — tehát az I. rész XX. caputjáig bezárólag — kétségtelenül hű meg-

cernentia collecta (Kéziratban). Nyomtatásban is megjelent munkája: *Lessus funebris...* — Vö. Transsilvania II, 616. és Szinnye, i. m. IX, 335.

A leíró alighanem azonos azzal a Mósa Lászlóval, aki a dési református egyháznak is nagy jótévedője volt. Emlékét a dési református templomban egy kb. két méter magas kő- emléktábla őrzi. Az egyházzal való bensőséges viszony eléggé megmagyarázza azt, miért másolta le Lázárnak ezt az egyházi vonatkozású kéziratát. A családra vonatkozólag l. Szólnok-Doboka vm. mon. Dész, 1900. III, 66—7; Mósa Lászlóra elszórt adatok, ugyanott még alább is (A szerk.).

¹⁸ Vö. *Quérand, J. M.*: i. m. X, 359.

¹⁹ *Quérand*: i. h, 358.

felelője a Lázár fordítás eredeti kézírata idáig terjedő részeinek. Csupán azt véljük, hogy a fordító még a XX. caputot követő fejezetekből is fordított, az előzőek kiválasztásakor alkalmazott szempontok szerint, de ezeket a caputokat Mósa László már nem másolta le. Feltevésünket maga a Mósa-féle másolat látszik igazolni. A Mósa-kézirat minden egyes lapjának alján a következő lap első szavára utaló *őrszó* (custos)-t találunk. A másolatban szereplő utolsó fejezet az I. rész XX. caputja a kézirat 62b levelének alján fejeződik be. A fejezetzáró mondat alatt, közvetlenül a jelzett levél alsó szélénél, a következő lap első szavára utaló custost olvashatunk. Még pedig ezt: *Caput. XXI.* A következő lap azonban üres; Mósa nem folytatta tovább Lázár fordításának másolását. Voltaire műve I. részének XXI. fejezete ugyanúgy egyháztörténeti tárgyú, mint a fordításban szereplő többi caput. Eredeti francia címe ez: *De Photius, Et De Schisme Entre L'Orient Et L'Occident.* A valószínűség amellett szól, hogy Lázár e fejezetet lefordította, sőt talán az ezután következőkből is néhányat. Az őrszó nem kerülhetett véletlenül a másolat utolsó lapjának aljára! Ha csak nem úgy, hogy Lázár e fejezetig eljutván fordításában, odaírta a kéziratlapra a lefordítandó következő caput számát, de maga sem végezte tovább a munkát.

Erre a kérdésre azonban, csak az eredeti kézirat, vagy Mósáétól eltérő másolat előkerülése adhatna megnyugtató feleletet.

Beszélhetnénk még fordítónk stílusképességéről. Megemlíthetnők, hogy a latin nyelvben tökéletesen otthonos főúr a szó teljes értelmében szó szerint igyekezett visszaadni százada legnagyobb stílusművészenek szövegét. Szó szerinti hűséggel, szabatos latinsággal fordít; a magyarul és latinul író főnemesnek mintha nem is második, hanem első anyanyelve lett volna a latin. Magyar nyelvű munkáinak stílusa gyakran pongyola és bőbeszédű, viszont latin maradványaiban minden felesleges és oda nem illő díszet mellőzve, hibátlan egyszerűséggel fogalmaz. Mintha ezzel a dísztelen szó szerinti séggel Voltaire kristálytiszta stílusát igyekezett volna itt érzékelteni! Persze a valóságban pusztán látszat ez; Lázárt Voltaire művének tartalmi anyaga érdekelte, stílusához vajmi kevés érkeke volt. Hibátlan latin mondatai pontos tartalmi megfelelésben adják Voltaire szövegét, azonban latin mondatainak stílusa végtelenül távol áll Voltaire ragyogó tökéletességétől. De ha véletlenül nem latinra fordít, hanem magyarra, még talán a szó szerinti séget sem tudta volna megvalósítani. A magyar nyelv ekkori állapota nem rendelkezett Voltaire művészetének megfelelő eszközökkel. Beszenyei csaknem két évtizeddel később magyar nyelven kísérli meg visszaadni az *Essai sur les mœurs* néhány részletét (*Egész Európának formája a XI-dik században*).²⁰ Példaképének eszményi világosságát, mondatainak utólréhetetlen fordulatait és szellemiségét ő sem tudja megközelíteni. Munkája nagyszerű erőfeszítés, de Voltairehez nem jut sokkal közelebb, mint a latinra fordító Lázár János, a művelt dilettáns.

Rövid kanyarodó után térjünk vissza ismét Lázár János fordításának történelmi jelentéséhez. Szóoltunk arról, hogy az érett felvilágosodás

²⁰ Eredeti kézírata nem maradt ránk. Beszenyei javításaival ellátott másolata a pápai szentbenedekrendi kat. Szent Mór reálgymnázium tanári könyvtárának tulajdonában. Erről készítettett Toldy Ferenc két másolatot; ezek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzöttek.

elemei közül a tolerancia-gondolat talált legkönnyebben visszhangra Erdélyben s ott is a protestánsok körében. A Habsburg-birodalom — amelyhez most már Erdély is tartozott — éppenséggel nem volt a vallási türelem állama. Ebben az országban a türelmetlenség áldozata a protestáns ember lelkesedéssel fordul ahhoz a filozófiához, mely megnyugtatója tudott lenni háttérbe szorított helyzetében. Az erdélyi protestánst ez a lelki ok tereli a felvilágosodás útjára, midőn az új szellem első hírhozói, Descartes erdélyi tanítványai, majd pedig a cartesianizmus szellemével összefüggő vallási mozgalmak már jóelőre előkészítették számára a talajt. Az erdélyi felvilágosodás útja az első hírhozóktól — az ő szereplésük még az önálló fejedelemiség idejére esik — a türelem tanának térhódításáig, így függ össze a protestantizmus életével és helyzetével. Descartes hazai tanítványainak működése, a pietista, a puritánus és a coccejanus mozgalmak, valamint a kiérett felvilágosodás tolerancia-tanának befogadása, együttesen és egymásutánban jelzik az erdélyi felvilágosodás történetének korai szakaszát. Ekkor még nem következik be gyökeres átalakulás a gondolkozásban, inkább a régi, a hagyományos nyer velük mélyebb megalapozódást, nagyobb elmélyülést. De a vallási-türelem gondolata ugyanekkor már jelzi az utat az átalakuláshoz. A tolerancia-gondolat térfoglalása az erdélyi felvilágosodás történetének nagy vízvonalstója. Nyomában és részben már vele párhuzamosan, a kiérett felvilágosodás más elemei is gyökeret vernek majd, gyors egymásutánban.

Lázár János egyénisége és működése — mint az előbbieken láttuk — Erdély vallásos világához kapcsolódik s mint vallásos protestáns ember jut el a felvilágosodás filozófiájának tolerancia-tanához. Ezt a gondolatot példázzák Wolff fordításai és a Voltaireből átülletett *Tractatus de tolerancia*. De az utóbbi, a nemrég felbukkant Voltaire-fordítás már nem ezt magyarázza. Az *Essai sur les moeurs*ben szó sincs toleranciáról, lefordításához is más szándék vezette Lázárt, mint az előzőkhöz, bár a lelki okok nagyon hasonlóak lehetnek ebben az esetben is.

Voltaire gondolkozásának egyik lényeges eleme a Montaignetől Anatole France-ig ívelő tanítás: semmi sem bizonyos, tehát semmiféle fanatizmusnak nincs létjogosultsága. Ezért kelt védelmére Voltaire az ártatlanul üldözötteknek, ezért hirdeti a vallási türelmet és ugyanekkor ezért támadja az egyházat, amelynek történelmében nem lát mást, mint „fanatikus igazságtalanságok sorozatát, az emberiség megaláztatását“. Az *Essai sur les moeurs*ben is, midőn a katolikus egyházról ír, csak támadó szavak sorakoznak tollára, a hitet „buta rajongásnak nevezi, papi csalások rabságában“. Az irodalomtörténetírás ilyenféle megjegyzéseket szokott tenni Voltaire e munkájáról: „... a történelem által az egyház ellen üzent harc...“ Valóban e mű mintha csupán azért rajzolná meg a történelem életét, hogy rajta keresztül az egyház ellen gyűjtsön vádaskodó adatokat. És ezeket a vádakat Erdélyben csaknem olyan örömmel fogadták, mint a türelem gondolatát. Hogy miért? Az előbbi fejtegetések önmagukban hordozzák a feleletet. Ahogy az erdélyi ember lelkileg szemben áll az Erdélyt kormányzó új uralommal, s az új uralom protestáns-ellenes magatartásával és örömmel látja azt a tanítást, amely a tolerancia gondolatát ápolja, ugyanúgy hasonló érzéssel fogad minden olyan fejtegetést, mely vádakat kovácsol a

katolicizmus ellen. Örömmel fogadja, mert ebben is a maga vágyaira kap megnyugtatót, öntudata számára erősítést.

De végül — újra csak hangsúlyoznunk kell — Lázár János még meg-ingathatatlan híve saját vallásának és ezzel egyetemben rendíthetetlen őre az önálló fejedelemség hagyományainak. A felvilágosodás tolerancia-taná-nak és katolicizmus-ellenes fejtegetéseinek ismerete hitét és hűségét csak erősíti. Voltaire az erdélyi műveltségnek ebben a szakaszában még nem jelenti azt, amit valójában személyisége jelképez. A felvilágosodásnak az ő munkáiban megnyilatkozó radikális szelleme Erdélyben most még megszűrve hat, az erdélyi ember ezt a megszűrt Voltaire-t állítja a maga eszméinek szolgálatába.

Tolnai Gábor

